

О. В. Каряка

СКІФО-ГРЕЦЬКА ТОРГІВЛЯ (НА ОСНОВІ МАТЕРІАЛІВ КЕРАМІЧНОЇ ТАРИ IV ст. до н. е. ПОСЕЛЕНЬ НИЖНЬОДНІПРОВСЬКОГО РЕГІОНУ)

Період IV – початку III ст. до н. е. на території Північного Причорномор'я є часом піднесення як грецьких міст, так і постійних та тимчасових поселень кочовиків, що мешкали у степовій зоні Східної Європи. Численні поселення кочовиків виникли в Нижньому Подніпров'ї. Ареал їх розташування охопив усю територію заплави Дніпра від Дніпровських порогів до його нижньої течії. Протягом усього періоду одним із найбільш масових товарів, які надходили до скіфських степів було вино, що перевозилося в керамічній тарі – амфорах, вироблених у різних центрах грецького світу.

Час існування поселень у Нижньому Подніпров'ї хронологічно поділяється на два головних етапи, що характеризуються в основному саме масштабами надходження грецької привозної кераміки: етап початкового проникнення грецьких товарів, та етап досить масштабних й інтенсивних торгово-обмінних стосунків між греками північнопричорноморських колоній та населенням заплави Дніпра.

Перший, початковий, етап кінця VI–V ст. до н. е. пов'язаний з виникненням процесу осідання місцевого кочового населення у вигідних для проживання регіонах, які, з одного боку, мали родючі землі для землеробства та придомного скотарства, а з іншого – були вигідно розташовані по берегах великої ріки Дніпра, у нижній течії якого було можливе судноплавство. Поява перших поселень в описуваному регіоні чітко простежується за археологічними матеріалами. Однак, за браком інформації, цей період характеризується епізодичністю та слабкою розвиненістю торгово-обмінних стосунків з греками. Можна говорити лише про випадкові знахідки кераміки на поселеннях та вкрай нечисленні синхронні їм знахідки у похованнях регіону. На даний момент не відомо жодного господарчого комплексу або залишків культурного шару, які можна було б датувати цим часом¹. Швидше за все, асортимент товарів, що йшли на обмін, складався головним чином з предметів розкоші та прикрас з дорогоцінних металів, до яких інколи долучались і товари (переважно вино) в амфорах. Пам'ятки осілої Нижнього Подніпров'я ймовірно слугували для перевезення товарів на північ у регіони лісостепу. Їх роль слід визначати як транзитні пункти на довгому шляху в глибинні території.

Другий етап охоплює все IV та початок III ст. до н. е. і характеризується масовим виникненням стаціонарних поселень на території нижньої течії заплави Дніпра, населення яких займалося землеробством та скотарством. Нині тут відомо понад 100 різноманітних пам'яток осілої, датованих IV ст. до н. е.², матеріальна культура яких, безперечно, свідчить про існування постійного осілого населення. На жаль, ці численні поселення досліджені не рівномірно, що в нашому випадку сильно звужує коло матеріалів, придатних до аналізу. Найбільш

добре вивченим нині є регіон сучасного міста Кам'янка Дніпровська (скіфське Кам'янське городище) з прилеглими до нього територіями, які привертати увагу дослідників ще з початку ХХ ст. та планомірно розкопувались. Також відносно добре дослідженими постають регіони поселень Лиса Гора та Первомаївка. Однак, більшість інших пам'яток осілости Нижнього Подніпров'я відомі лише за результатами розвідок, без проведення стаціонарних розкопок. Вивчення матеріалів цих поселень говорить про широкі масштаби торгово-обмінних відносин з грецьким світом, забезпечення їх населення вином у амфорах, рідкими (порівняно з іншими категоріями матеріалу) надходженнями столового та кухонного посуду.

З початком другого етапу змінюються також головні напрямки та пріоритети торгівлі. Із досить епізодичними надходженнями різних коштовних товарів (характер надходження яких не змінився і в пізніші часи) – прикрас, зброї та столового посуду на межі V–IV ст. до н. е. починає співіснувати широкомасштабне ввезення вина в амфорах з різних виробничих центрів Егейського та південного узбережжя Чорного морів. Це потребувало створення у місцевих населених пунктах належних умов для зберігання та продажу товарів. Ймовірно вважаємо і виникнення в цей час окремої верстви місцевого населення, яка спеціалізувалася на торгівлі.

Залишки амфорної тари постають одним з найголовніших видів знахідок і датуючого матеріалу на поселеннях та городищах Нижнього Подніпров'я. У результаті аналізу амфорних матеріалів, що датуються кінцем V–IV ст. до н. е. можна з упевненістю стверджувати, що протягом даного періоду до поселень Нижнього Подніпров'я масово надходили товари із Фасоса, Менди, Пепарета та Гераклеї Понтійської. Менш інтенсивні стосунки простежуються з Хіосом, Синопою та Аканфом.

Перше серйозне вивчення та оцінка великого масиву знахідок фрагментів амфор з матеріалів Кам'янського городища були зроблені Б. М. Граковим³. Він підбив підсумки багаторічних досліджень та розкопок, зібрав та визначив практично всі, знайдені на цій та найближчих пам'ятках категорії знахідок. Значний інтерес являють результати дослідження амфорних клейм. Б. М. Граков також розглянув і зробив приблизну кількісну оцінку масових знахідок уламків амфорної тари по центрах її виробництва. Наступний значний крок у вивченні амфорних матеріалів Нижнього Подніпров'я було зроблено Н. О. Онайко⁴. У двох монографіях, присвячених відповідно знахідкам VII–V та IV–II ст. до н. е., нею було розглянуто античні імпорти, знайдені на території Побужжя та Подніпров'я в архаїчний, класичний та елліністичний періоди. Значну увагу авторка приділила саме дослідженню амфорних знахідок. У цих працях було узагальнено значний масив даних про знахідки амфор з відомих на той час поселень та поховальних пам'яток. Необхідно також відзначити публікацію матеріалів поселення Лиса Гора, Чернеча та Первомаївське⁵. До наукового обігу було введено також результати розкопок останніх десятиліть Скіфської Степової експедиції під керівництвом Н. О. Гаврилюк на Кам'янському городищі⁶. Однак, все ще відсутні праці, в яких було б узагальнено все коло амфорних матеріалів городищ та поселень Нижньодніпровського регіону.

Головною метою цього дослідження є спроба узагальнити дані про розподіл амфорних матеріалів на поселеннях Нижнього Подніпров'я IV ст. до н. е. та

виявити на основі цього головні напрями та пріоритети у торгово-обмінних відносинах скіфського населення.

Джерельною базою дослідження є матеріали, здобуті в ході розкопок 30–60-х років ХХ ст., а також розкопок останніх десятиліть, описаних у низці публікацій окремих пам'яток. Головним чином нами було розглянуто матеріали найбільш повно досліджених пам'яток – Кам'янського городища, поселень Лиса Гора, Первомаївка, Чернеча та Білозерське (Табл. 1). Для порівняння враховано також дані інших, менш докладно досліджених скіфських поселень, комплекси знахідок окремих великих курганів та курганних могильників.

Таблиця 1. Загальна кількість знахідок фрагментів амфор із розкопок нижньодніпровських поселень

Лиса Гора	Кам'янське городище	Первомаївка	Чернеча	Білозерське поселення	Всього
1675	7738	1177	911	40523	52024

Керамічна тара – амфори – є однією з найбільш масових категорій знахідок, відсоток яких сильно варіює на різних поселеннях: від 13,64 (Капулівське городище, Сулицьке поселення) до 87,88 (поселення Первомаївка I) серед загальної маси інших категорій керамічних знахідок. Різні поселення дають відмінну картину кількісного співвідношення керамічної тари з іншими категоріями кераміки. Єдиною характерною рисою для переважної більшості скіфських поселень Нижнього Подніпров'я можна вважати лише вкрай малу кількість тонкостінного столового посуду порівняно з фрагментами амфор і, тим більше, всіх керамічних знахідок⁷. Це сильно обмежує можливості використання цієї останньої категорії знахідок як датуючого матеріалу, придатного для наукового аналізу.

Амфорні матеріали нижньодніпровських городищ і поселень вивчено на основі виділення та аналізу їх формально-типологічних ознак, а також з урахуванням даних про склад керамічної маси та характер її обробки. Також при цьому враховано можливі протиріччя в ідентифікації та датуванні цієї категорії знахідок, що виникають через деяку нестандартність їх форм та специфічні особливості виробництва в деяких давньогрецьких центрах.

Серед них визначенню підлягають приблизно 80% фрагментів через недостатню збереженість або недостатню якість обробки та нечіткі морфологічні ознаки, причиною яких ми вважаємо низьку якість продукції, що привозилась на далеку периферію античного світу⁸. Основні дані стосовно відсоткового співвідношення фрагментів амфор різних центрів виробництва наведено в Таблиці 2. Саме наявність однієї амфорної ніжки ми враховуємо як показник знахідки однієї умовної амфорної одиниці, в той час, коли інші частини амфор, як правило, дробилися на кілька частин. Стінки ж амфор, яких за свідченням Б. М. Гракова⁹ – іноді кілька сот частин на одну амфору, можуть використовуватися лише як третьюрядна ознака при кількісних підрахунках амфорних матеріалів.

Однією з найбільших за своєю кількістю серед вивчених матеріалів постає група фрагментів амфор фасоського виробництва. Знахідки їх на даний момент є одними з найпоширеніших не лише серед знахідок Нижнього Подніпров'я, а навіть усього Західного та Північно-Західного Причорномор'я та, передусім, у його античних містах¹⁰. Однак, слід зауважити, що достатньо велика

Таблиця 2. Відсоткове співвідношення основних категорій амфорних матеріалів на нижньодніпровських поселеннях

	Лиса Гора	Кам'янське городище	Первомаївка	Чернеча	Білозерське поселення
Фасос	19,4	38,26	28,6	26,1	14,9
Менда	6,3	19,1	2,7	3,4	14
Пепарет	4,85	14,77	3,9	2,3	2,48
Солоха-1	0	2,68	0	4,55	2,5
Егейські	0,97	2,35	9,1	22,7	3,3
Хіос	3,88	1,68	10,4	18,2	28,1
Геракля	52,9	14,1	22	12,5	12,4
Синопа	5,8	1,68	11,7	2,3	8,26
Херсонес	0	4,03	10,4	5,7	5,8

кількість серед знахідок цього типу визначається досить умовно, лише за наявністю деяких загальних рис, таких як склад керамічної маси або загальна форма тих або інших частин цих посудин. Помітна велика варіативність формальних ознак цієї групи, хоча загалом амфори фасоського виробництва, як правило, чітко виділяються серед інших фрагментів за складом керамічної маси. Враховуючи це, ми припускаємо наявність серед цих матеріалів і екземплярів виробництва так званого фасоського кола. Серед визначених нами одиниць вони становили в середньому 25,5% від загальної кількості. Не зважаючи на досить сильне розходження в кількості знахідок цього типу амфор на різних поселеннях все ж даний тип частіше постає головним фоном серед інших фрагментів амфор. Переважна кількість ніжок фасоських амфор відноситься до типів А і Б за класифікацією І. Б. Зеєст¹¹, які датуються IV ст. до н. е. Формальні ознаки цих амфор добре типологізовані та широко відомі на більшості античних пам'яток, однак нез'ясованим залишається питання відносно великої кількості „нестандартних” амфорних ніжок фасоського та близького до нього кола керамічного виробництва. Їх можна пов'язувати з фасоським виробництвом лише за найбільш загальними формальними ознаками, а також за фактурою та якістю керамічної маси.

Серед інших матеріалів, які можна віднести до фасоського виробництва – це вінця. Найбільш характерною їх рисою є наявність горизонтально (або з деяким нахилом) зрізаної верхньої утворюючої, яка надає сплющений зверху вигляд. Вінця не великі за розміром, нижня поверхня їх скошена, іноді присутня підсічка під зовнішнім краєм вінця. Вони чітко сформовані, мають у розрізі форму, близьку до трикутної.

Інші частини амфор фасоського виробництва – ручки та стінки – в основному виділяються лише за характерними ознаками їх керамічної маси та цілком типові для даного виду продукції. Загальна форма горла близька до конічної, що становить одну з характерних рис амфор власне фасоського виробництва та лягло в основу назви типу біконічних амфор. Глина їх в основному світло-коричнева або жовто-рожева після обпалення з більш-менш великою кількістю штучних домішок та майже не має випадкових вкраплень та бруду, що свідчить про досить ретельну обробку та підготовку керамічної маси, добру стандартизованість технології її виробництва. Серед штучних домішок переважають

вкраплення слюди – так званих „блискіток”, також зустрічаються вкраплення білих камінців – можливо вапняку, мармуру або дробленого кварцу дрібної фактури. Розміри цих часток, як правило, не перевищують 0,1–0,15 мм, поверхня таких виробів має характерне іскріння при яскравому освітленні. Загалом, керамічна маса добре відмулена, без видимих грубих включень та дефектів.

Найбільший масив знахідок фрагментів амфор фасоського виробництва виявлено насамперед на Кам’янському городищі. Там вони були виділені ще Б. М. Граковим (хоча і в дещо інших пропорціях щодо інших категорій амфор) на основі матеріалів розкопок довоєнних та післявоєнних періодів¹². Присутні вони і серед знахідок Знам’янського городища¹³. Наступним за кількісною перевагою фрагментів фасоських амфор є поселення Первомайка та Чернеча (Таб. 2). Численні фрагменти амфор фасоського виробництва виявлені практично серед усіх скіфських поселень та городищ IV ст. до н. е. Фрагменти амфор з фасоськими клеймами також знайдені на поселеннях Маячка, Велика Знам’янка та Вищетарасівка¹⁴.

Серед поховальних пам’яток фасоські амфори та їх фрагменти знайдені в кургані біля села Капулівка на правому березі Дніпра¹⁵, в тризни Товстої Могили¹⁶, в курганному могильнику в урочищі Носаки¹⁷. Як фасоські визначені нами фрагменти амфор з тризни – із ровику кургану 6 могильнику біля села Любимівка, з насипів курганів 5 та 15 групи Широке III Херсонської області, курганів 18 та 32 поблизу села Кут Дніпропетровської області та кургану 4 групи VIII біля села Ковалівка Миколаївської області.

Амфори фасоського виробництва серед матеріалів нижньодніпровських городищ та поселень загалом датуються в межах IV – можливо початку III ст. до н.е. Більш чітке їх датування ускладнюється через відсутність закритих комплексів із супроводжуваними іншими категоріями матеріалу.

Другу за своєю кількістю групу становлять амфори з так званою „чаркоподібною ніжкою”, походження яких пов’язане з виробництвом Менди¹⁸. Як і більшість амфор, що походять з території північноєгейського виробничого регіону, фрагменти цих посудин часто потрапляють під визначення „кола Фасосу”. У вітчизняній літературі вони відомі як амфори з чаркоподібною ніжкою або так звані мелітопольські амфори, тобто аналогічні знайденим під час розкопок Мелітопольського кургану. Їх середня кількість становить близько 9,1% від загальної маси фрагментів амфор. Ця група порівняно легко виділяється за своїми типологічними формальними ознаками. Формальні ознаки ніжок цих амфор досить варіативні. Плавню розширений стовбур чітко, а в деяких випадках різко, переходить до підшви з округлою, хвилястою, а іноді прямою та майже горизонтальною нижньою утворюючою лінією.

Вінця амфор Менди не так добре типологізовані. Вони дещо вивернуті ззовні з округлою внутрішньою утворюючою та чіткими зовнішніми обрисами, часто з підсічкою під нижнім зовнішнім краєм вінця. Горло має циліндричну форму, в основному круглої в плані форми, м’яко переходить до плічок. Глина цих амфор досить типова для всього кола північноєгейського виробництва – в основному світло-коричневого кольору різних відтінків. Серед штучних домішок переважає білий кварцовий пісок у вигляді вкраплень, а також слюдяні блискітки. Домішки мали дрібну фактуру. Поверхня посудин цього виробничого центру як правило шорстка через значну кількість домішок піску. Амфори розгля-

нутих типів привозилися на територію Північного Причорномор'я протягом IV ст. до н. е., але більшість тяжіє до третьої чверті цього століття¹⁹.

Розповсюдження амфор з чаркоподібною ніжкою в Нижньому Подніпров'ї відзначала Н. О. Онайко²⁰. Звертає на себе увагу той факт, що посудини подібного типу становлять більшість серед амфорних матеріалів у деяких курганах скіфської знаті. Так, за визначеннями С. В. Поліна вони становили більшість серед амфор царського кургану Чортомлик²¹, 7 екземплярів їх зафіксовано серед амфор Товстої Могили²², а також 11 амфор знайдених під час розкопок Мелітопольського кургану²³. В рядових скіфських курганах амфори цього центру зустрічаються досить рідко та в основному у залишках трізни.

Третю за своєю кількістю групу серед амфорних матеріалів становлять амфори типу Солоха-2. Їх середня кількість становить до 5,7% від загальної маси амфорних фрагментів. У них подовжений циліндричний стовбур, розширена округла підошва, а також округла ямка в її центрі. Глина звичайно цегляного кольору з оранжевим відтінком і відрізняється високою якістю обробки керамічної маси. Воно дуже добре відмулене та має дрібну фактуру. Серед штучних домішок багато слюдяних блискіток. Датується ця група другою та третьою чвертями IV ст. до н. е. або можливо першою половиною IV ст. до н. е.²⁴.

Знахідки цієї групи становлять значну частину амфорних матеріалів серед поховальних пам'яток скіфської знаті. Так, у найближчій до Кам'янського городища групі великих курганів Солоха було знайдено 5 одиниць цих амфор. Завдяки цьому ця група й дістала свою назву²⁵. Подібні амфори також знайдені серед матеріалів Чортомлика²⁶ та Товстої Могили²⁷. Протягом тривалого часу існували різні припущення відносно місця виробництва цього типу амфор. На даний момент більшість дослідників погоджується з тим, що вони походять з майстерень острова Пепарет, який, як і центри виробництва попередніх описаних нами типів амфор, розташований у басейні Егейського моря²⁸.

Наступну за своєю кількістю групу становлять фрагменти амфор гераклейського виробництва – 22,8% від загальної маси. Однак, значне переважання фрагментів цих посудин спостерігається лише на поселенні Лиса Гора, де їх кількість досягала 52,9%, що становить більше половини загальної кількості амфорних знахідок. Серед інших нижньодніпровських скіфських поселень без урахування лисогірського цей тип амфор становив лише 12,2%. Амфори цієї групи добре відомі з матеріалів розкопок північнопричорноморських пам'яток античного часу²⁹. Серед них найбільш яскраво представлено ніжки типів 1 і 2 за класифікацією І.Б.Зеєст на Кам'янському городищі, які датуються IV–III ст. до н. е.³⁰. Досить часто серед матеріалів нижньодніпровських пам'яток зустрічаються фрагменти вінець гераклейських амфор, характерною рисою яких є округлий зовнішній валик, однак, вважаємо, що це не слід вважати особливістю керамічних матеріалів окремих поселень. Ця форма є досить типовою для амфор Гераклеї взагалі. Глина гераклейських амфор різноманітна за кольором, але переважають руді або червоні відтінки. Характерною ознакою керамічної маси амфор гераклейського виробництва є наявність серед штучних домішок невеличких кристалів піроксену чорного кольору. Ці частки бувають іноді чималими – до 1–1,5 мм у довжину. Іноді зустрічаються й інші мінеральні добавки, наприклад, кварц. У цілому, домішки мають грубувату фактуру, що відбивається в шорсткості поверхні посудин. Загалом уся група гераклейських матеріалів з нижньодніпровських поселень датується IV ст. до н. е.

Амфорні матеріали гераклейського виробництва часто зустрічаються на різних пам'ятках скіфської осілості, деякі із залишків мають клейма (Кам'янське городище, поселення Князь-Григорівка та ін.)³¹. Амфори гераклейського виробництва також зустрічаються у скіфських похованнях, наприклад, у матеріалах могильників Широке (курган 5), Широке 2 (курган 26), Шевченко 3 (курган 2) та Кутянського могильнику (кургани 18 та 25).

Досить невелику, але характерну за своїми зовнішніми ознаками групу становлять амфори типу Солоха-1. Їх кількість у середньому не перевищує 2% від загальної кількості визначених амфор. При цьому зауважимо, що на деяких із поселень (Лиса Гора, Первомаївка та ін.) фрагментів цього типу амфор взагалі не виявлено. Вони мали характерну дзюбоподібну форму вінця у розрізі. Саме вінце широке, далеко виступало за обриси шийки посудини. Ніжки амфор цього типу характеризуються невисоким стовбуром та округлим валиком навколо тіла ніжки. Глина цих амфор світло-коричневого кольору та має значну кількість домішок слюди.

Датуються амфори типу Солоха-1 другою чвертю – кінцем IV ст. до н. е.³². Центр їх виробництва, як і амфор типу Солоха-2, пов'язується з Пепаретом, або якимось близьким до нього центром виробництва амфорної тари³³. Фрагменти амфор цього типу присутні серед матеріалів Кам'янського городища, поселень його округи (наприклад, Велика Знам'янська Пристань)³⁴, так і в курганних могильниках. У похованнях в основному вони відомі в кургані Солоха³⁵ та першому Мордвинівському кургані.

Невеличку групу серед нижньодніпровських поселень становлять амфори хіоського виробництва, середня їх кількість дорівнює 12,5%. Однак, зазначимо, що найбільша їх кількість виявлена серед матеріалів найпівденнішого – Білозерського поселення, де вони становили 28%. При цьому порівняно небагато їх зустрічалось серед знахідок поселень Первомаївка та Чернеча і майже не траплялись вони на Кам'янському городищі та Лисій горі (див. табл. 2). Це звичайні типи з ніжкою ковпачкової або наближеної до неї форми.

Малочисельними представлено матеріали виробництва Синопи та Херсонесу, продукція яких є типовою та однією з численних серед знахідок грецьких міст причорноморського регіону. Фрагменти амфор цих центрів кількісно виділяються серед знахідок на Білозерському поселенні. На інших пам'ятках вони більш відомі за наявністю амфорних клейм³⁶. Знахідки їх ніжок, вінець та стінок вкрай нечисленні.

Цікавим постає факт наявності на Кам'янському городищі унікального типу амфорних ніжок, аналогія яким поки відома лише в єдиному екземплярі з Білозерського поселення. Це так званий тип з „пустотілими ніжками”. Уперше вони були виділені Б. М. Граковим³⁷. Дослідник відзначав їх схожість за зовнішніми формальними ознаками з ніжками амфор фасоського виробництва, а за складом керамічної маси лише частина з них була близька до фасоських, а частина наближалася до синопських та мала велику кількість туфових домішок. Б. М. Граковим було знайдено 11 одиниць таких ніжок. Нові розкопки Скіфської Степової експедиції дали ще 12 екземплярів фрагментів таких ніжок, що становило приблизно 4% від загальної кількості інших фрагментів амфорних ніжок на цьому поселенні. Слід зауважити, що особливістю цього типу є наявність специфічного прийому їх виготовлення, коли під час формування на гончарному

колі за незрозумілими для нас причинами в ніжках цих амфор з внутрішнього боку була зроблена порожнина, що робило їх досить тонкостінними порівняно з іншими амфорними ніжками, які зазвичай склалися із суцільної глиняної маси. Екземпляри пустотілих ніжок з наявністю домішок туфу або піроксену вказують якщо не на саме синопське, то, можливо, на південнопонтійське виробництво деяких із них.

Кількісний склад амфорних матеріалів нижньодніпровських скіфських поселень свідчить, що протягом IV ст. до н. е. сюди потрапляв основний асортимент товарів в амфорній продукції, характерній для більшості грецьких міст Північного Причорномор'я. Розглядаючи географію розповсюдження різних категорій керамічної тари в Нижньому Подніпров'ї, відносно одноманітність її якісного складу, автором зроблено висновок про переважну спрямованість економічних стосунків більшості цих поселень на торгівлю з центрами північноєгейського виробничого регіону. Незважаючи на різноманітність та значну варіативність кількісних співвідношень основних груп амфорного матеріалу, все ж на основній масі поселень кількісно переважає продукція північноєгейських центрів виробництва, серед яких особливо виділяються Фасос, Менда та Пепарет, яка сумарно становить у середньому 40,4 % від загальної кількості амфорних уламків. Певне виключення становлять лише матеріали городища Лиса Гора, кількісне переважання на якому фрагментів керамічної тари гераклейського виробництва свідчить про існування іншого шляху надходження товарів від Гераклі Понтійської через Боспор та Кремни на противагу основному шляху пересування товарів по Дніпру³⁸. Припустимо паралельне співіснування цих двох шляхів може відбивати зіткнення на даній території економічних інтересів північноєгейських та південнопонтійських центрів виробництва.

На базі аналізу деяких рис у зовнішньому оформленні та складі керамічної сировини виявлено розбіжність у якості основної маси амфорного матеріалу, на відміну від інших видів керамічного імпорту.

Особливу роль у Нижньому Подніпров'ї, швидше за все, відіграло Білозерське поселення – найпівденніше у регіоні досліджуваних нами пам'яток. Особливості складу його матеріальної культури, наявність поряд з уламками амфорної тари досить чисельної та різноманітної столової, кухонної та товстостінної кераміки, черепиці і, навіть, керамічних світильників та теракот, ставить це поселення за своїм значенням в один ряд з пам'ятками сільської округи Ольвії.

¹ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII–V вв. до н. э. – М., 1966. – С. 17.

² Гаврилюк Н. О., Оленковський М. П. Пам'ятки скіфів. – Херсон, 1992. – С. 5, 35.

³ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре. – М., 1954.

⁴ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII–V вв. до н. э. – М., 1966. Ее же. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV–II вв. до н. э. – М., 1970.

⁵ Гаврилюк Н. А., Былкова В. П., Кравченко С. Н. Скифские поселения IV в. до н. э. в Степном Поднепровье. I, II. – К., 1992.

⁶ Каряка О. В. Амфори Кам'янського городища // Археологія. – 1997. – № 4. – С. 110–117.

⁷ Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н. э. – К., 1999 – С. 250, табл. 5. 11.

⁸ Каряка А. В. К вопросу о специфике торговых отношений греков и варваров // Мир Ольвии: Памятник исследователю и исследование памятника. К 90-летию профессора Л. М. Славина

- на. – К., 1996. – С. 127–129.
- ⁹ Граков Б. Н. Указ. соч. – С. 83–86.
- ¹⁰ Лейпунська Н. О. Про імпорт Фасоса та Гераклеї Понтійської в Північному причорномор'ї // Археологія. – 1973. – № 12. С. 29, табл. 2, 3; Лейпунская Н. А. Керамическая тара из Ольвии. – К., 1981 – С. 60.
- ¹¹ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора. – М., 1960. – С. 82–85.
- ¹² Граков Б. Н. Указ. соч. – С. 86.
- ¹³ Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре (Городища Знаменское и Гавриловское) // Памятники скифо-сарматского времени в Северном Причерноморье. – М., 1958. – С. 142–146.
- ¹⁴ Гаврилук Н. О., Оленковський М. П. Назв. праця. – С. 10, рис. 3, 16, 18; 6.7.
- ¹⁵ Тереножкин А. И., Ильинская В. А., Черненко Е. В., Мозолевский Б. Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. – К., 1973. – С. 122.
- ¹⁶ Мозолевський Б. М. Товста Могила. – К., 1979. – С. 25. – Рис. 7.1, 2; 8.4–6.
- ¹⁷ Бидзиля В. И., Болтрик Ю. В., Мозолевский Б. Н., Савовский И. П. Курганный могильник в Урочище Носаки // Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки. – К., 1977. – С. 117, 107.
- ¹⁸ Брашинский И. Б. Амфоры Менды (о локализации группы амфор с „рюмкообразными ножками“) // Художественная культура и археология античного мира. – М., 1976.
- ¹⁹ Брашинский И. Б. Методы исследования античной торговли. – М., 1984. – С. 38.
- ²⁰ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV–II в. до н. э. – С. 11.
- ²¹ Полин С. В. Амфоры кургана Чертомлык // Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык. – К., 1991. – С. 365.
- ²² Мозолевський Б. М. Товста Могила. – К., 1979. – С. 23–25
- ²³ Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольский курган. – К., 1988. – С. 69–76.
- ²⁴ Брашинский И. Б. Методы исследования... – С. 240.
- ²⁵ Манцевич А. П. Курган Солоха. – Л., 1987. – С. 50–55; Манцевич А. П. Керамічна тара з кургану Солоха // Археологія. – 1975. – № 15. – С. 17–22.
- ²⁶ Полин С. В. Амфоры кургана Чертомлык... – С. 372.
- ²⁷ Мозолевський Б. М. Товста Могила... – С. 23–25.
- ²⁸ Гарлан И. О происхождении амфор типа «Солоха» // Археологія. – 1992. – № 4 – С.34–43; Амперер Ж. И., Гарлан И. Греческие амфорные мастерские // Греческие амфоры. – Саратов, 1992. – С. 8–32.
- ²⁹ Лейпунская Н. А. О стандартах гераклеийской амфорной тары // Ольвия. – К. 1975. – С. 126–138.
- ³⁰ Зеест И. Б. Указ. соч. – С. 100–101.
- ³¹ Гаврилук Н. О., Оленковський М. П. Назв. праця. – С. 32.
- ³² Лейпунская Н. А. Керамическая тара... – С. 32.
- ³³ Гарлан И. Указ. соч.; Амперер Ж. И., Гарлан И. Указ. соч. – С. 8–32.
- ³⁴ Гаврилук Н. О., Оленковський М. П. Назв. праця. – С. 15, 16, рис. 6, 5.
- ³⁵ Манцевич А. П. Курган Солоха. – С. 51.
- ³⁶ Граков Б. Н. Указ. соч. – С. 90–92; Плешивенко А. Г. Торговые связи Каменского городища // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1992. – III. – С. 162.
- ³⁷ Граков Б. Н. Указ. соч. – С. 87. Табл. VII.17.
- ³⁸ Каряка О.В. Торгівельні шляхи в Нижньому Подніпров'ї в IV ст. до н.е. // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1999. – 2. – С. 29–32.